Шарқ юлдузи

Ўзбекистон Ёзувчилар
союзининг органи

ОЙЛИК АДАБИЙ-БАДИИЙ,
ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ЖУРНАЛ

■

47-ЙИЛ ЧИҚИШИ

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ
АДАБИЁТ ВА САНЪАТ
НАШРИЁТИ

1979 12

www.ziyouz.com kutubxonasi

Мундарижа

ҲАМИД ОЛИМЖОН ТУҒИЛГАН КУНГА 70 ЙИЛ ТЎЛДИ

Ҳ. Олимжон. Москва, Россия, Севги, Ўзбекистон, Ўрик гуллаганда. Шеърлар 4
С. Азимов. Сўнгсиз хаёл... 10
В. Абдуллаев. Ҳамид Олимжон Самарқандда . . . 12
Т. Тўла. Меҳнати тилло билан тортилган шоир . . . 14
Ж. Жабборов. Устоз шоир 16
С. Мирзаев. Бахт куйини чалиб... 18
Г. Нуруллаева. Нондай азиз шеърият 19
О. Собиров. Ҳамид Олимжон ва халқ оғзаки ижоди . 20
Н. Каримов. «Табиат ахтарар ўзига рассом...» . . . 25
Й. Солижонов. Оҳанглар сеҳри 27
П. Равшанов, Д. Тўраев. Ҳамид Олимжон — драматург 29
Н. Қиличев. Ҳамид Олимжон номли колхозда. Лавҳа. 33
М. Мирражабов. Шоир номидаги метро станцияси. Лавҳа. 36
М. Азимова. Сарҳадлар оша... 38

Уйғун. Абу Али ибн Сино. Беш пардали шеърий драма. 40
Ҳабибий. Халқим. Ғазаллар 81
Ё. Исҳоқов. Бу менинг Ўзбекистоним. Шеърлар . 84
Т. Сулаймон. Ўзбекистон пахтаси. Шеърлар . . . 85
В. Архангельский. Тарихнинг ўттиз дақиқаси. Ҳужжатли қисса 88
Т. Тўла. Қувваи-қаҳҳаҳа. Фожиа. Давоми . . . 135
К. Теньякшев. Оддий операция. Қисса. Давоми. . 179

ПУБЛИЦИСТИКА

И. Жўрабеков. Иртишнинг хосиятли суви 215

П. Тўраев. «Ўқитувчи»нинг ойдин йўли. 221
Д. Файзиев. Саодат ўлкасини куйлаб. 226

ТАНҚИД ВА АДАБИЁТШУНОСЛИК

С. Мамажонов. Ҳозирги адабий жараёнга бир назар. . 226

ТАҚРИЗЛАР

Й. Солижонов. Она юрт қўшиғи 233

«Шарқ юлдузи» журнали 1979 йилги сонларининг умумий мундарижаси. 235

www.ziyouz.com kutubxonasi

ТАНҚИД ВА АДАБИЁТШУНОСЛИК

Салоҳиддин Мамажонов

ҲОЗИРГИ АДАБИЙ ЖАРАЁНГА БИР НАЗАР

Мамлакатимиз ва халқимиз ҳаётидаги мислсиз ўзгаришлар, жаҳон халқлари тақдиридаги муҳим воқеалар адабиётимизда тобора кенг ўз аксини топмоқда. Шу кунларда ёзувчиларнинг ижодий фаоллиги ошди, халқ ҳаёти билан алоқаси янада чуқурлашди, замонанинг муҳим, бош ва етакчи масалаларини бадиий таҳлил этишга, тарих ва халқ, жамият ва инсон тақдирини дадил ҳаққоний акс эттиришга интилиш кучайди. Воқеликни барча зиддиятлари, драматик ва фожиавий томонлари билан теран фалсафий асосда ўрганиш, инсоннинг руҳий ва ахлоқий дунёсини, характерлар ва улар яшаётган, меҳнат қилаётган ва курашаётган муҳит, шароитни жиддий ижтимоий — психологик текшириш учун янги шакл ва тасвирий воситаларни қидириб топиш ҳаракати адабий жараённинг бош фазилати бўлиб қолди. Ана шу замонни, даврни, ундаги етакчи жиҳатларни, халқнинг фаоллиги, қудрати, улуғвор ишлари ва юксак интилишлари, эзгу мақсад — идеалларини таҳлил этишга ҳаракат ва, айни чоқда, ўтмиш ҳодисаларини, сабоқларини ҳозирги замоннинг ижтимоий, сиёсий, ахлоқий масалаларини ҳал қилишга хизмат эттириш иштиёқи адабиётнинг бутун жисмига — мавзуси, мазмуни, руҳи, характерлари, образлари, шакли, услубий йўналиши ва тасвирий воситаларига ижобий таъсир қилди. Ўзбек шеърияти ўзининг баланд парвоз этишига ҳалақит бериб келган юзакичилик, яшасинчилик, тумтароқлик, сохта шиорийлик иллатидан, драматургия «конфликтсизлик» касалидан, насримиз эса баёнчилик, саёзлик, схематизмдан қутулди. Ижодий жараёнда, адабиётнинг ҳамма жанрларида, барча ёзувчи, шоирлар ижодида юз берган бу ижобий ўзгаришлар реализмнинг янада чуқурлашишига олиб келди.

Адабиётда мавзулар ва масалалар доирасининг кенгайиши ҳам ижодкорларнинг воқеликка ва халқ тақдирига чуқур ёндашиши, бадиий тасвирда ҳаққонийликнинг кучайиши билан боғлиқ эди. Агарда 50-йилларнинг иккинчи ярмидан то шу кунгача бўлган адабиётимиз манзарасига назар ташланса, унинг қамрови (мавзулар, масалалар) ва реалистик кучи изчил равишда ўсиб борганига амин бўламиз. Гапни ўзбек адабиётида халқаро мавзунинг ўрни масаласидан бошлайлик. Урушдан кейинги даврда кўп ёзувчиларимиз, жумладан Ғафур Ғулом, Ойбек, Яшин, Зулфия, Шароф Рашидов, Сарвар Азимов, Ҳамид Ғулом, Рамз Бобожон, Мирмуҳсин, Асқад Мухтор, Мамарасул Бобоев, Воҳид Зоҳидов, Раҳмат Файзий, Шуҳрат, Жуманиёз Жабборов, Барот Бойқобилов каби ижодкорлар жаҳоннинг кўпгина мамлакатларига сафар қилишди, мажлис, кенгаш, конгрессларда қатнашишди, сайёҳ сифатида жаҳон халқлари тақдири билан ошно бўлишди. Бу нарса ўзбек совет адабиётининг чет эл адабиёти билан бўлган алоқаларини кучайтирибгина қолмасдан, унинг тематикасини бойитди. Ғафур Ғуломнинг «Ленин ва Шарқ» китоби ҳамда Афғонистон сафарида яратилган шеърлари, Ойбекнинг «Нур қидириб» повести, Зулфиянинг «Мушоира», Шароф Рашидовнинг «Кашмир қўшиғи», Мамарасул Бобоевнинг «Эрон дафтари», Сарвар Азимовнинг «Қонли сароб» асарлари, Ҳамид Ғуломнинг «Қитъалар уйғоқ», «Куба ҳақида

www.ziyouz.com kutubxonasi

ҳикоялар», «Япония ҳақида ҳикоялар», «Жазоир устида нур», Мирмуҳсиннинг «Араб ҳикоялари», Воҳид Зоҳидовнинг «Шарқни шарафлаб...», Рамз Бобожоннинг «Венгрия шеърлари» ва бошқа шоир, ёзувчиларнинг шеър, ҳикоя, хотираномалари ўзбек адабиётининг нигоҳи узоқ-узоқларга етиб борганини, дунёдаги муҳим сиёсий-ижтимоий воқеаларни қаламга олиб, тинчлик, тараққиёт, озодлик ва коммунизм ғояларини тарғиб этишга ҳисса қўшганини кўрсатади. Халқаро мавзуда шеър, баллада ёки достонлар билан бирга, драматик асар ва романларнинг пайдо бўлиши ўзбек ёзувчилари камолотидан нишонадир. Бу фактлар ўзбек адабиётидаги интернационал пафоснинг чуқурлашиб бораётганлигидан ҳам дарак беради.

Ўзбек адабиётида интернационализм ғоясининг кучайиши фақат халқаро мавзу билангина боғлиқ эмас. Ўзбек ёзувчилари яратган тарихий-инқилобий мавзуга, Улуғ Ватан урушига бағишланган асарлар ҳам чуқур интернационалистик ғоялар билан суғорилган. Уларда халқ ва инсон тақдири озодлик, социализм, тинчлик масалалари фонида бадиий талқин қилинади. Интернационализм, «ягона оила» туйғуси деярли барча асарларнинг қон-қонига сингиб кетган. Бунинг заминида конкрет тарихий факт, ҳаётий воқелик, социалистик турмуш тарзи ётибди.

Ўзбек адабиётида интернационал ғояларнинг чуқурлашиши Ленин ва коммунистлар образини яратишга бағишланган асарларнинг тобора кўпроқ яратилиши билан ҳам боғлиқ. Бу ғоят муҳим ва муқаддас мавзуларга ижодий ёндашиш, айниқса Ленин образининг янги қирраларини очишга интилиш кучаймоқда. Кейинги йилларда бу мавзуга қўл урмаган шоирни топиш қийин. Гап адабий жараёнга бетўхтов ёш ижодкор кучларнинг кириб келиши ва уларнинг бу доимий мавзуга қўл уришида эмас. Масаланинг муҳим томони шундаки, мамлакатимизда коммунистик жамият қуриш ишининг авж олиши, дунёда озодлик, инқилобий ҳаракатларнинг кучайиши, социализм йўлига ўтиб олган мамлакатларнинг кўпайиб бориши, марксизм-ленинизм ғоясининг нақадар ҳаётий ва қудратли эканлигини кун сайин тасдиқлаб бормоқда. Шунинг учун ҳам Ленин образини республикамиз ёки мамлакатимиз миқёсида эмас, балки жаҳон халқлари тақдири, ҳозирги замон — XX аср инсоният тарихи тақдири нуқтаи назаридан талқин қилиш кучаймоқда. Бу жараён ҳозирги шеъриятимизда ёрқин кўзга ташланади. Ғафур Ғуломнинг ўз китобига «Ленин ва Шарқ» деб ном бериши бежиз эмасди. Уйғун, Мақсуд Шайхзода, Миртемир, Зулфия, Ҳамид Ғулом, Мирмуҳсин, Шуҳрат, Асқад Мухтор, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Ҳусниддин Шарипов, Нормурод Нарзуллаев, Муҳаммад Али ижодида доҳий образини шу йўсинда акс эттириш устун туради. Ўзбек адабиётида Ленин образини гавдалантиришда яна бир олға ташланган қадам эпикликка ўтишда кўринади. Энди Ленин образи йирик эпик асарларда ҳам гавдалана бошлади. В. И. Ленин ҳаёти ва фаолиятини Ўрта Осиё, жумладан, ўзбек халқи тақдири билан боғлаш масаласи жуда қийин. Ленин ва ўзбек халқи тақдири масаласини конкрет тарихий шароит, замон контекстида ва халқ тажрибасига суянган ҳолда бадиий талқин қилиш йўлидан борган ўзбек ижодкорлари тарихийлик принципини бузмасликка эришдилар. Яшиннинг «Йўлчи юлдуз» пьесасида Ленин бевосита саҳнада кам кўринади, лекин асарнинг бутун руҳида ҳам, ҳар саҳнасида ҳам Ленин нафаси сезилади. Бу тарихий ҳақиқатга тўғри келади (Асқад Мухторнинг «Опа-сингиллар»ида ҳам шундай). Миртемирнинг «Ленин жилмайиши», «Олис Фарғонадан» каби воқеий манзумаларида шоир аниқ тарихий фактга асосланади (доҳийга совға олиб бориш).

Доҳий образини чизишда шоирларимиз шартлилик принципидан ҳам фойдаланмоқдалар. Ўзбек ёзувчиларининг Ленин образи талқинида мана бундай янги-янги йўлларни топишга интилишлари ва доҳий сиймосининг очилмаган қирраларини кашф этишга эришаётганликлари ижобий ҳодисадир. Тўғри, ёзувчиларимиз Ленин мавзуига бошқа томондан ҳам чуқур кириб бормоқдалар: Ленин сафдошлари (Фрунзе образи каби) ва революционерлар образини адабиётга дадил олиб кириш йўли билан ҳам Ленинниинг улуғлиги ва барҳаётлигини ифодаламоқдалар. Айниқса коммунист образи талқинида кейинги даврларда ўзбек ёзувчилари жиддий ютуқларни қўлга киритди.

Коммунист образининг моҳияти унинг бош қаҳрамон қилиб олиниши ёки асарнинг бошидан охиригача иштирок қилиши билан белгиланмайди. Бу ёзувчининг ғоявий нияти ва асар материалига боғлиқ. Ҳамма гап шундаки, коммунист образи асарнинг ўқ томирларидан, устунларидан бири бўла олсин, унинг иштироки воқеалар ривожи ва конфликтга етарли таъсир қилсин, ҳаётий ва жозибали чиқсин. «Бўрондан кучли»да бир эмас бир неча коммунист — коммунистлар коллективи бир-бирини такрорламайдиган даражада ҳаётий чизилган: улар гоҳ шахсий турмуш қучоғида, гоҳ қурилишда, кескин тўқнашувда, гоҳ бюро мажлисида, қисқаси, ҳар хил ҳолатда кўрсатилади. Ана шу кўп қиррали ёндашиш уларнинг тўлақонли образини гавдалантиришга хизмат этади. «Чинор»да ҳам коммунист образи реалистик бўёқда чизилади. Асқад Мухтор замонавий раҳбар типи образини муваффақиятли гавдалантиришга эришаётган ёзувчиларимиздан биридир. Одил Ёқубовнинг «Диёнат» романи «Бўрондан кучли», «Синчалак» асарларининг анъаналарини давом эттиради ва ривожлантиради. «Қудратли тўлқин»даги Тўрахонов, «Бўрондан кучли»даги Қодиров, «Синчалак»даги Қаландаровлар коммунист образи талқинига чуқур ва дадил ёндашишнинг ижобий натижаси эди.

Урушдан аввалги йиллар ва уруш дав-

www.ziyouz.com kutubxonasi

рига бағишланган йирик эпик асарларда ўзбек воқелигининг янги бир томонини кашф этишга интилиш тенденцияси туғилди. Бу — ўзбек аёлларининг совет ҳокимиятини қуриш ва фронт йилларидаги жасоратини кўрсатишга бағишланган асарларнинг дунёга келаётганлигидир («Опасингиллар»даги Онахон, «Ғолиблар»даги Ойқиз, «Машъал»даги Эъзозхон, «Ҳуррият»даги Ҳуррият, «Тошкентликлар»даги Ойниса ва бошқалар). Бу аёллар янги ҳаётнинг фаол қурувчилари ва янги улуғвор ишларнинг ташаббускорларидир. Бундай хотин-қизларнинг ёркин образлари адабиётимиздан мустаҳкам ўрин олмоқдалар. Чиндан ҳам Ойқиз ва Саида образлари билан адабиётимизда хотин-қизлар образи соҳасида янги давр, янги босқич бошланди. Бу яхши анъана Асқад Мухтор, Мирмуҳсин, Ҳамид Ғулом, Иброҳим Раҳим, Одил Ёқубов романларида, Саид Аҳмад, Ўлмас Умарбеков пьесаларида давом эттирилмоқда.

Партия ва совет халқи бирлигини бадиий таҳлил этиш ҳам совет адабиётининг доимий ва энг муҳим вазифаси бўлиб келди. Кейинги йилларда ўзбек насрида кўплаб роман ва повестлар, ўнлаб драматик асарлар, достонлар вужудга келди. Шубҳасиз, булар марказида халқ ва партия бирлиги, халқнинг кураш йўли, Улуғ Ватан урушидаги жасорати, тикланиш, қўриқлар очиш, саноат, қишлоқ хўжалигини ривожлантириш, коммунистик жамият иншоотларини қуриш жараёнидаги мисли-сиз фаолиятини ёритиш туради. Бу жиҳатдан биргина роман жанрининг ўзини олиб, унинг мавзуси, мазмуни, уларда иштирок этган қаҳрамонлар силсиласи, асар ғояси, пафоси ва шаклига диққат қилинса, ижодкорлар диққатида халқ ҳаракати, курашини бадиий тадқиқ этиш турганлигига амин бўлиш мумкин. «Қуёш қораймас», «Бўрондан кучли», «Чинор», «Машъал», «Уфқ» ва яна ўнлаб асарларда халқнинг турли даврдаги ҳаёти ва турли долзарб масалаларни ҳал қилишдаги қудрати ёритилади. Бу асарларнинг сарлавҳаси ва ички пафосига диққат қилинса, уларда халқ проблемасини фалсафий йўналишда ҳам талқин қилишга интилиш кучли эканлигини сезиш мумкин. Халқ образини гавдалантиришга интилиш асарларга катта ижтимоий-сиёсий—тарихий воқеаларни асос қилиб олишни, воқеликни кенг эпик кўламда кўрсатишни, асарга кўп тармоқли сюжетлар ва конфликтларни олиб киришни, айниқса халқнинг турли тоифалари қатламларига доир (айни чоқда турли миллатларга доир) вакилларини киритишни тақозо этмоқда ва ўз навбатида роман шаклига таъсир қилмоқда. Ёзувчиларнинг воқеликни ва халқ ҳаётини бадиий идрок этишидаги кенг кўламлилик роман шаклини ўзгартирмоқда, тўғрироғи ўзбек романчилигида дилогия ва трилогияни келтириб чиқарди. «Ғолиблар»даги ёзувчининг бадиий тафаккуридаги кўлам кенглиги ва катта ғоявий ният «Бўрондан кучли»ни ҳам ёзишни тақозо қилди. Халқ бошлаган ҳаракат мантиқи, қаҳрамонлар характерларининг ривожи шуни тақозо этарди. «Машъал», «Фарғона тонг отгунча», «Улуғ йўл», «Уфқ» (ҳатто «Хоразм» каби тетралогия) сингари кўп томли романларнинг дунёга келишида ҳаётий қонуният ётади. Мазкур асарларга диққат қилинса, деярли ҳаммаси дастлаб бир китобга мўлжаллаб ёзилгани сезилади. Ҳатто «Уфқ»нинг биринчи китоби бўлмиш «Қирқ беш кун» иккинчи, учинчи китобидан кейин майдонга келди «Уфқ» трилогиянинг умумий номи бўлиб қолди. Саид Аҳмад трилогия учун воқеликдаги эпик ҳолатни топиб, тарих ҳаракатини, халқнинг уч даврдаги (канал қурилиши, уруш ва ундан кейинги давр) ҳолатини, руҳини, психологиясини бера олган. Албатта, бу асарда ҳам, бошқа кўп жилдли романларда ҳам кўпсўзлик, ясамалик, композицион бўшликка йўл қўйилган ўринлар мавжуд.

«Уфқ» муносабати билан ўзбек адабиётининг ҳамма жанрида конкрет тарихий факт, реал ҳужжатлар иштироки ва ролининг ошиб бораётганлигини таъкидлаб ўтиш керак.

Тарихий шахс ва тарихий фактлар асосидаги бадиий тўқимага чоксиз едириб юборилиб, етук асарлар яратилмоқда ва шундай қилиб бу йўл воқеликни реалистик тасвирлашда муҳим воситалардан бири бўлиб хизмат қилмоқда. Яшиннинг «Инқилоб тонги»даги бош қаҳрамон номи бир оз ўзгартирилган бўлса-да, аслида унинг асосида аниқ тарихий шахс — Файзулла Хўжаев туради, бошқа бир қанча образлар эса тарихда қандай исмда бўлса, шундай берилган. Саид Аҳмаднинг «Уфқ» трилогиясида Йўлдош Охунбобоев ва Усмон Юсуповлар иштирок этади. Катта Фарғона канали ҳақидаги «Қирқ беш кун»да бу тарихий шахсларнинг иштирок этиши қонуний ва табиий эди (ундан кейингиларида ҳам улар қатнашади). «Тошкентликлар»да ҳам мана шу тарихий шахслар иштироки мантиқий асосланган. Тарихий, тарихий-биографик ёки автобиографик жанрларда ҳужжатлилик асосий, бош омил бўлиб, ўша тарихий факт ва тарихий шахслар етишмай қолганда ёзувчилар ўз ғоясини ифодаловчи, тўғрироғи ўша тарихий давр руҳини тўла беришга хизмат этувчи воқеа ва қаҳрамонларни тўқиб киритади. Одил Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси» шундай асар. Ёзувчи романда тарихий факт ва тарихий шахсларни бадиий таҳлил қилишнинг ажойиб намунасини кўрсатган: асарда тасвирланган вақт масофаси жуда қисқа — Улуғбек ҳаётининг сўнгги — фожиали якунланиш даври. Лекин ёзувчи вақт қаърига чуқур кириб боради, Улуғбек руҳий оламини туб-тубигача психологик таҳлил этиб, унинг мана шу оний ҳолатида қирқ йиллик ҳаёт йўлини гавдалантира олади. Романда тасвирланган очиқ кураш (ота-болалар ўртасидаги тахт учун кураш) дан ташқари етакчи образларнинг руҳий дунёсидаги курашни — коллизиянинг теран

www.ziyouz.com kutubxonasi

тасвирланиши асардаги драматизмни кучайтирган. Бунга ёзувчи кўпроқ Улуғбекнинг ички монологи орқали эришади (тўғри, баъзан бунда бир хиллик сезилади, меъёр сақланмайди). Улуғбек ҳаёти, Абдулатиф, Хўжа Аҳрор, Али Қушчи, Қарноқий билан Хуршида бону тақдирлари орқали олға сурилган ўткир ғоялар, ҳаётий фикрлар ва фалсафий мушоҳидалар — инсонийликни, адолатни, илм-фанни, маънавий юксакликни улуғлаш ва жаҳолат, зулм, тенгсизлик, қаллобликнинг кескин қораланиши бугунги кунимиз учун хизмат этади. Мирмуҳсиннинг «Меъмор» романида эса бошқача манзарани кўриш мумкин. Асарда жуда катта давр, юз йиллик ҳаёт қамраб олинган. Ёзувчи мана шу узоқ вақт ичидаги ўткир ва фожиавий воқеаларни, шу жараёндаги одамларнинг аҳволини, меъморлардаги юксак санъаткорона дидни меҳр билан чизади ва эзгулик, халқ руҳи, орзусининг ифодачиси бўлмиш санъат мўъжизалари ўлмасдир, деган ғояни олға суради. Агар мавжуд тарихий асарларга назар ташланса, уларнинг бир-бирига ўхшамаслиги ва бу ўзига хослик у асарларга асос бўлган тарихий материал характери, ёзувчиларнинг ижодий нияти билан боғлиқ эканлигига ишониш мумкин. Бирида тарихий муддат ҳам, воқеа бўлиб ўтган жой ҳам тор, бирида воқеа ҳам, давр ҳам кенг. Пиримқул Қодировнинг «Юлдузли тунлар» романининг сюжет чизиғини эса Бобирнинг ҳаёт йўли белгилайди. Унда тарихий роман — хроника хусусиятини келтириб чиқарган замин шу ерда. Асарда воқеликнинг, жанг тафсилотларининг, оммавий жанг саҳналарининг, характерларнинг кўплиги ва йўл-йўлакай тушиб қолиши ёки қўшилиши шундан. Ёзувчи Бобирдек мураккаб шахс характерининг энг муҳим қирраларини ишонтирарли чизиб бера олган. «Меъмор», «Юлдузли тунлар», «Улуғбек хазинаси»нинг майдонга келишида, шубҳасиз, «Навоий» романи, «Мирзо Улуғбек» трагедияси ҳамда «Самарқанд осмонида юлдузлар» эпопеясининг роли борлигини унутмаслик керак. Тарих ва шоҳ, шоҳ ва халқ, санъат ва халқ, санъаткор ва жамият, уруш ва тинчлик масалаларини талқин қилишда устоз ёзувчилар катта мактаб яратдилар.

Ҳужжатлиликнинг мўл-кўл иштироки ва ўзига хос талқини мемуар-автобиографик жанрдаги асарларда янада равшан кўринади.

«Тарихий роман ҳамда повесть жанри тараққиётига, — деб тўғри таъкидлаган эди Ўзбекистон Ёзувчилар союзи правлениесининг биринчи секретари Комил Яшин Ўзбекистон Ёзувчиларининг VI съезди минбаридан,— кейинги йилларда биз учун янгилик бўлган мемуар-автобиографик жанр ҳамроҳ бўлди. Унинг ажралиб турадиган хусусияти шундаки, бу жанрда ёзилган асарларда ҳужжатлилик, фактография бадиий тўқима билан органик суратда бир бутун қилиб қўйилади. Бу қўйилма ишонтириш кучига эга бўлади, китобхонга эмоционал жиҳатдан қаттиқ таъсир этади. Ўзбек совет адабиётида бу жанрнинг бошлаб берувчиси сифатида «Болалик» повестининг муаллифи — Ойбекни кўрсатиш мумкин. Ундан кейин Абдулла Қаҳҳорнинг «Ўтмишдан эртаклар»и ва ниҳоят Назир Сафаровнинг «Кўрган кечирганларим» қиссалари вужудга келди».[1]

Учала асар ҳам кенг китобхонлар оммаси ва адабий жамоатчиликнинг таҳсинига сазовор бўлди, шу туфайли уларга Ҳамза номидаги Республика Давлат мукофоти берилди. Ҳамид Олимжоннинг, Ойбекнинг «Кундалик дафтар»ларининг эълон қилиниши, Адҳам Раҳматнинг мемуар асарлари, Шукруллонинг «Жавоҳирлар сандиғи» асари бизда мемуар жанрнинг турлари кенгайиб бораётганидан нишонадир.

Ўзбек насрида ҳужжатлиликнинг ошиши унда типиклаштириш йўллари, воситаларининг кўпайганлигини тасдиқловчи ижобий факт. Лекин айни чоқда қатор роман, қисса ва кичик насрий асарларимизда фактларнинг хомлигича қолиши — уларнинг мағзи чақилмаслиги, тарихий шахслар асар жисми билан қўшилиб кетмаслиги туфайли очеркка хос боблар, саҳифалар ҳам туғилиб қолаётганлигининг гувоҳи бўлиб турибмиз. Айрим романларимизда учровчи бундай натурализм, ҳар хил тарихий справкалар бериш, эзмалик, тарихий шахсни шунчаки ёрдамчи далил қилиб келтириш ҳодисаси романнинг яхлитлиги, қисқаси ғоявий-бадиий етуклигига зиён етказмоқда. «Хоразм», «Ота», «Борса-келмас», «Йиллар шамоли»нинг баъзи саҳифаларида шундай ҳолни кўрамиз.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, умуман совет адабиётида ишчи ҳаёти ва фаолиятидаги ривожланган социалистик тузумимизнинг белгиларини, коммунистик жамият кишиларига хос фазилатларни кўрсатиб беришга интилиш кучайди. Г. Бокаревнинг «Пўлат қуювчилар», А. Гельманнинг «Бир мажлис протоколи» («Мукофот») каби пьесалари бу борадаги энг яхши асарлар сифатида оғизга тушди.

Л. И. Брежнев XXV съездда буларни назарда тутиб, бундай деганди:

«Мисол учун илгари ишлаб чиқариш мавзуи деган қуруқроқ ном билан аталадиган мавзуни олиб кўринг. Эндиликда бу мавзу чинакам бадиий формага кирди. Пўлат эритувчиларнинг ёки тўқимачилик фабрикаси директорининг, инженер ёки партия ходимининг муваффақияти учун адабий ёки саҳна қаҳрамонлари билан бирга тўлқинланамиз, ҳаяжонланамиз. Ҳатто қурувчилар бригадаси учун мукофот тўғрисидаги масала жузъий бўлиб кўринган бир ҳол кенг ижтимоий аҳамият касб қилмоқда, қизғин мунозаралар мавзуига айланмоқда».[2]

---

1 «Шарқ юлдузи» журнали, 1971, 6-сон, 22-бет.

2 КПСС XXV съезднинг материаллари, 108-бет.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Ўзбек адабиётида ана шу «ишлаб чиқариш мавзуи» ҳозир кенг томир отаётганлиги қувончли ҳодисадир. Тўғри, ҳозирги вақтда илмий-техника революцияси даврида ишчилар ёки олимлар образини фақат шаҳар, завод-фабрика ёки қурилишлар ҳақидаги асарлардангина қидириш кулгили бўлур эди. «Қудратли тўлқин» ва «Диёнат», «Парвоз», «Чинор» «Умид» каби асарларни ишчилар, инженерларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Мазкур асарларда, шунингдек «Туғилиш», «Самандар», «Дегрез ўғли», «Чотқол йўлбарси», «Тинимсиз шаҳар», «Олмос камар» каби бевосита ишчилар-инженерлар ҳаётига бағишланган романларда социалистик ҳаётимизнинг олға ҳаракати, ишчиларнинг сиёсий-маънавий камолоти акс эттирилмоқда, улар руҳияти таҳлил этилмоқда. Раҳмат Файзийнинг «Ҳазрати инсон», Жонрид Абдуллахоновнинг «Тўфон», Мирмуҳсиннинг «Дегрез ўғли» романларининг ишчилар ҳақидаги яхши асарлар сифатида СССР Ёзувчилар союзи ва ВЦСПСнинг мукофоти билан тақдирланиши бежиз эмас. Шу билан бирга ишчиларга бағишланган айрим асарларимизда адабиётга ишчиларнинг янги типини ва янги муаммоларни олиб кириш, ишчилар ҳаётидаги янги қирраларни кашф этиш, янги конфликтларни топиш ва оригинал сюжет йўлларини қидириш етишмаяпти.

Илмий-техника революциясининг ишчи синфи ва айниқса қишлоқ кишилари онги, психологиясига таъсири масаласи бизда жуда суст бадиий таҳлил этилмоқда. Бу борада Асқад Мухторнинг «Самандар» пьесаси аҳамиятга молик. Асқад Мухтор илмий-техника революцияси инженерларнинг, ишчиларнинг онги ва психологиясини ўзгартирганини кўрсатиб беради. Бу ниятини ишлаб чиқариш суръати ва маҳсулдорлигини тўрт баробар оширадиган станок ишлаб чиққан Самандар тарафдорлари билан унга ишончсизлик билдирганлар ўртасидаги кескин конфликтни кўрсатиш орқали рўёбга чиқаради. Драматург ана шу станок баҳонасида халқнинг тақдири, унинг бойлиги, келажаги тўғрисида ўйловчи, куюнувчи, виждони пок, юксак коммунистик онгли етук кишининг образини чизади. Ёш ёзувчи Эмин Усмоновнинг «Меҳригиё» романида пахта зараркунандаларини табиий йўл билан йўқ қилиш масаласини кўтариб чиқиш асосида қишлоқ кишилари ва фан одамларининг илмий-техника революциясига муносабати таҳлил этилади. Фақат бугунни ва планни ўйловчи одамлар пахта зараркунандаларига қарши курашишнинг осон йўлини — заҳарли химикатларни қўллашни афзал кўрадилар. Унинг инсон саломатлигига зиён етказишини хаёлларига келтирмайдилар. Романда халқнинг саломатлиги, эртанги куни ҳақида астойдил қайғурувчи раҳбарлар, олимларнинг илм натижаларини фақат халқ манфаатлари, унинг юксалиши, маънавий ва жисмоний саломатлигини ошириш учун фойдаланиш керак ва Коммунистик партиямизнинг асл мақсади шу йўлда курашишдир, деган ғоя олға сурилади.

Илмий-техника революциясининг қишлоқ кишилари ҳаёти, тақдирида ўйнаётган роли беқиёс катта. XX асрнинг мўъжизаси бўлмиш фан ютуқлари уларнинг онги, психологиясини кескин ўзгартирмоқдаки, ҳали ёзувчиларимиз бу жараённи янада астойдил, чуқур таҳлил этишлари лозим бўлади.

Ишчи мавзуи хусусида сўзлаганда, ўзбек адабиётида унга нисбатан қишлоқ тематикаси кенг ва чуқур ишланди, деган фикр юради. Танқидчиликнинг бу фикрига у қадар қўшилиб бўлмайди. Ҳозирги қишлоқ муаммолари, қишлоқ кишилари характерида ва қишлоқ турмуш шароитида қарор топаётган коммунистик белгиларни атрофлича ва ҳаққоний бадиий таҳлил этувчи асарлар жуда кам. Аммо ўзбек ёзувчилари учун шуҳрат келтирувчи бир муҳим мавзу—қўриқ мавзуининг ўзбек адабиётида эллигинчи йиллардан буён жиддий ва мунтазам қаламга олиниб келаётганлигини таъкидламасдан бўлмайди. Пахта ҳосилдорлигини ошириш, қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг мўл-кўл иқтисодий заминини яратиш ҳаракати эллигинчи йиллар бошидаёқ Ўзбекистонда авж олади. Шунинг учун ҳам табиатни бўйсундириш, уни инсон манфаатига хизмат эттириш учун курашган халқнинг шижоати, фидокорона меҳнати ва кураши, бу жараёнда уларнинг онги, руҳи, психологияси, характерида юз берган ўзгаришлар, туғилган коммунистик белгиларни ёритувчи роман, қисса, пьесалар майдонга келди.

Табиатни ўзлаштириш ғояси, сув проблемаси узоқ ўтмишдан ўзбек халқининг эзгу нияти бўлиб келган. Халқ эртаклари ва улуғ Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонида бу орзулар ифодаланган эди. Аммо зулмга асосланган эски тузум бу орзуларни хаёл ҳолида қолдирди. Социализм давридагина ўзбек халқининг асрий орзуси ҳақиқатга айланди. Катта Фарғона канали каби ўнлаб каналлар қурилди. Мирзачўл, Марказий Фарғона гулистонга айланди. Сурхон—Шеробод ва Қарши ҳамда Жиззах чўллари ўрнида боғ-роғлар яратилмоқда. Асов табиатни жиловлаётган, «қора бўрон даҳшати»дан ғолиб чиққан «инсон ақл-заковати, қудрати» (Л. И. Брежнев) ҳақида ҳикоя қилувчи асарлар майдонга келди. «Ғолиблар», «Бўрондан кучли», «Қудратли тўлқин», «Чўлга баҳор келди», «Янги ер», «Қирқ беш кун», «Сенга интиламан», «Бинафша атри», «Тўфон», «Чўлқуварлар» (тўплам) каби ўнлаб асарларда табиат ва инсон мавзуининг жуда кўп қирралари таҳлил этилди. Л. И. Брежнев жуда ҳаққоний айтганидек, чўлқувар сўзида «юксак гражданлик ва чуқур совет ватанпарварлиги мужассамлашган эди. Чўлқувар тарихий фигура бўлиб, қаҳрамонона даврни белгилаб беради. Бу сўз билан давр таъкозоси белгилаган алоҳида характер ифода этилади... Бизда «Чўлқувар» сўзи жа-

www.ziyouz.com kutubxonasi

сорат рамзи бўлиб қолганлиги бежиз эмас».

Қаҳрамонона давримизнинг ифодачиларидан бирига айланган шу чўлқуварлар адабиётимизга янги тарихий сиймо — янги қаҳрамон сифатида кириб келди. Л. И. Брежнев айтганидай «янги ерларни ҳамиша янги одамлар обод қилишган», шу туфайли бизнинг асарларимиздаги чўлқуварлар коммунизм кишисига хос фазилатларни ўзларида мужассамлаштирган янги одамлар сифатида талқин қилинди ва ҳозир ҳам шу тарзда ёритилмоқда. Қўриқ мавзуи янги инсон характерининг шаклланиши, унинг ахлоқий ва маънавий етилишини акс эттиришда муҳим роль ўйнамоқда. Айниқса адабиётга ҳаётни, турмушни ўз идеалига мослаб ўзгартирувчи қайта қурувчи, фаол, саботли, дадил ва моҳир ташкилотчи шахс образини олиб киришда қўриқ, чўлқуварлар мавзуи катта роль ўйнамоқда. Қўриқ ёки янги каналлар қуриш жараёни ўша ердаги коллектив муҳит, табиат ва инсон, шахс ва коллектив, раҳбар ва халқ, оила ва муҳаббат каби жуда кўп ижтимоий, ахлоқий ва маънавий масалаларни биргаликда талқин этишни тақозо қилмоқда.

Халқ қаҳрамонлигини, инсонлардаги улуғвор фазилатларни кўрсатиш учун ёзувчилар турли хил ҳаётий материалларни, ҳаётий масалаларни танлашмоқда, уларни ифодалаш учун турли воситалар ва йўллар қидиришмоқда. Бу ерда воқеликдаги фожиавий ҳолатларни адабиётга олиб кириш ва шу йўл билан халқ қаҳрамонлиги, инсондаги қаҳрамонона руҳни ифодалаш кейинги пайтларда адабиётимизнинг ҳамма жанрида сезиларли даражада кучайганлигини алоҳида таъкидлаш керак. Ҳамза драмаларида, Абдулла Қодирий романларида, Ойбек, Яшин, Абдулла Қаҳҳор асарларида фожиавий ҳолатларни, фожиавий конфликтни теран бадиий талқин қилиб, даврнинг мураккаб манзараси, одамларнинг оғир тақдири акс эттириб берилганди. Жамила ва Йўлчи тақдирининг фожиали якуни зулмга асосланган реакцион тузум устидан чиқарилган ҳукм эди, меҳнаткаш инсоннинг эзгу идеали сари ташланган олға қадами, маънавий ғалабаси эди. Ҳозирги вақтда фожиавий ҳолат, фожиавий конфликт ва коллизиялар адабиётимизнинг ҳамма жанридан мустаҳкам ўрин олди. Зулфия ва Миртемир шеъриятида фожиавий коллизиянинг вазни ниҳоятда салмоқли. Зулфия ижодидаги ҳижрон куйлари адолатсиз уруш ва ўлимга қарши кўтарилган қалб қўзғолонидир. Ҳижрон азобидан қалби сирқираган шоира «ишқ, бахт, ҳижрон доғи жуфт яшар борки олам», деб фожиавийликни фалсафий планда чуқур талқин қилади.

Асарларимиздаги фожиавий вазиятлар, фожиавий конфликтларнинг характери ҳам ҳар хил. Синфий душманга қарши курашга бағишланган асарларимизда фожиавийлик заминида ғоялар, идеалларнинг муросасиз кураши ётади. Комил Яшиннинг «Инқилоб тонги», Ҳамид Ғуломнинг «Маъъал» асарлари ёки Улуғ Ватан уруши воқеалари ҳақидаги асарларда шу ҳолни кўрамиз. Шахснинг эрк учун интилиши билан муҳит ўртасидаги зиддият илғор шахс идеали билан вазият, шароитнинг номувофиқлиги ўткир фожиавий конфликтларни келтириб чиқаради ва бундай конфликтларнинг ҳаққоний талқини Абдулла Қаҳҳорнинг «Даҳшат» ҳикояси, Мақсуд Шайхзоданинг «Мирзо Улуғбек» трагедияси, Мирмуҳсиннинг «Меъмор», Одил Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси» каби асарларида мавжуд. Адабиётимизда адашганлар фожиасини бадиий таҳлил этиш орқали илғор ғояларни олға сурувчи асарлар ҳам талайгина бор. Шуҳратнинг «Жаннат қидирганлар» романи, Ўткир Ҳошимовнинг «Баҳор қайтмайди» қиссасида ана шу адашганларнинг фожиали тақдири сабоқ тарзида кўрсатилади. Ўлмас Умарбековнинг кўпгина асарларида персонаж ўлими билан боғлиқ фожиали ҳолатлар учрайди («Одам бўлиш қийин», «Ёз ёмғири») ва бу йўл билан ёзувчи инсоннинг маънавий камолотига ғов бўлган нарсаларнинг заминини очишга интилади.

Асарларимизда фожиавий ғояни ифодалашга уринишнинг кучайиши сабабларидан бири ижодкорларимизнинг воқеликни чуқур ижтимоий-фалсафий йўсинда талқин қилишга уринишидир. Ғафур Ғулом, Уйғун, Зулфия, Рамз Бобожон, Асқад Мухтор, Шукрулло, Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Омон Матжон каби шоирлар асарларида асримиз воқеалари ва инсоният тақдири масаласи кечаги, бугунги куни ва эртаси билан боғлиқ ҳолда чуқур таҳлил этилди ва этилмоқда. Шеъриятда фалсафий-публицистик руҳнинг кучайиши шундан. «Мирзо Улуғбек» трагедияси ва «Улуғбек хазинаси», «Меъмор» романлари заминида фалсафийлик ётгани исбот талаб қилмайди. Замонни кенг кўламда қамраб олиш, катта тарихий категориялар миқёсида фикр юритиш истаги ёзувчиларимизни шартли воситаларга, рамзий, аллегорик образларга мурожаат эттирмоқда.

Шартлилик принципи асосида қатор драматик асарлар, поэмалар вужудга келдики, булар ижодкорларимизнинг тинмасдан янги-янги ифода йўллари, воситаларини қидираётганлигини тасдиқлайди.

Адабиётимизда, ўтмишни, тарихни, замонни ва дунёда бўлаётган воқеаларни чуқур бадиий таҳлил этиш йўлларини қидиришга интилишнинг кучайиши биринчи навбатда жанрларнинг бойишига, уларнинг янги-янги қирраларининг очилишига олиб келмоқда. Ўзбек поэзиясида шеърий туркумлар, ғазалчилик, саккизлик, тўртликлар, учликлар, сонет жанрининг жонланиши ва айниқса поэма жанридаги изланишларда яхши самаралар кўзга ташланмоқда.

Кейинги йилларда лирик поэма афзалми ёки лиро-эпик поэма афзалми, деб бошланган ва узоқ давом этган мунозарани вақтнинг, ҳаётнинг ўзи маълум да-

www.ziyouz.com kutubxonasi

ражада ҳал қилиб берди. Ҳозир ўзбек поэмачилигида лирик поэма («Даврим жароҳати», «Оби ҳаёт»), лиро-эпик поэма («Лола кўл», «Сотволдидан салом») ва драматик поэма («Паҳлавон Маҳмуд», «Изма-из») соҳасида етук асарлар майдонга келди. Бундай асарлар ҳаёт учун, китобхон учун учала типдаги поэмалар ҳам бирдек зарур эканлигини ва гап поэманинг қайси турида эмас, балки ижодкорнинг маҳоратига боғлиқ эканлигини исботлаб бермоқда. Материалнинг, масаланинг характери ифода учун мақбул бўлган ё у, ё бу шаклни — турни талаб қилади. Лирик поэма номи остида қуруқ, баландпарвоз ва сийқа гапларни кўтариб чиққан айрим асарлар муваффақият қозона олмади. Бу ҳол эса поэзиянинг бу тури ҳам ижодкорлардан жуда катта меҳнат, маҳорат талаб қилишини кўрсатди. Шеъриятда эпик қаҳрамон образини яратиш имконияти лиро-эпик поэмачиликда, шу жумладан драма — поэмаларда беқиёс катта эканлигини адабиётимиз тарихи тўла исботлаб турибди. Жанр имконияти чексиз эканлигини изланиш натижалари ёрқин кўрсатмоқда.

Жанр доирасининг бетиним кенгайиб бориши повесть ва роман жанрида янада яққол кўринмоқда. Ўзбек адабиётида ижтимоий-психологик пландаги повестларнинг («Синчалак», «Қорақалпоқ қиссаси», «Ҳилола», «Мерос» каби) кўплаб яратилиши бу жанрнинг даврнинг муҳим ижтимоий-сиёсий масалаларини жиддий таҳлил этиш йўлидан бораётганлигини билдиради. Ахлоқ-муҳаббат масалалари ҳам кўпроқ шу жанрда талқин қилинмоқда. Мемуар-биографик («Болалик»), ҳужжатли («Узоқни кўзлаган қиз»), детектив («Ёз ёмғири), фантастик («Сариқ девни миниб»), сатирик («Ялвизак») повестларнинг пайдо бўлаётганлиги бу жанрнинг воқелигимизни таҳлил этишга фаол ва жиддий ёндашаётганлиги натижасидир. Айниқса баъзи повестларда муҳим ижтимоий масалаларнинг қўйилиши, воқеликни қамраб олишдаги кенглик, характерлар кўплиги, ўткир конфликтларга мойиллик уларда романга хос кенг кўламлиликни келтириб чиқармоқда. Аксинча бизда шундай романлар борки, сюжет характери, кўтарилган масаланинг вазни, қаҳрамонлар сони ва композицияси жиҳатидан повестга яқинлашади («Одам бўлиш қийин», «Нур борки, соя бор», «Меҳригиё», «Йиллар шамоли», «Сўнгги бекат», «Одам қандай тобланди»). Айни пайтда ўзбек романчилигида бадиий таҳлил учун танланган масаланинг муҳимлиги, қаҳрамонлар, персонажлар сони, характерларнинг турли-туманлиги ва улар фаолияти, ҳатти-ҳаракати, кураши содир бўлаётган тарихий муҳит, жой-макон ва вақт-замоннинг кенг кўламлилиги бундай асарларда эпосга хос фазилатларни келтириб чиқармоқда. Энг муҳими, буларда воқеликни бутун мураккаблиги ва кенг кўлами билан чуқур таҳлил этиш асосий фазилат бўлиб бормоқда. Ўзбек романчилиги ривожига, бу жанрнинг янги-янги қирраларини очишга Абдулла Қодирийдан кейин роман ёзган қатор истеъдодли ёзувчиларимиз катта ҳисса қўшдилар ва қўшмоқдалар. Ойбек романларига хос чуқур лиризм, Шароф Рашидов романларидаги патетика, Асқад Мухтор романларидаги таҳлилийлик, ички драматизм, Саид Аҳмад романларидаги ҳаётбахш юмор, Ҳамид Ғулом романларида воқеавийлик билан ўткир драматизмнинг қўшилуви, Мирмуҳсин романларига хос қизиқарли сюжетлилик, Одил Ёқубов романларидаги психологик драматизм, Шуҳрат романларидаги ижтимоий-сиёсий ўткирлик, Раҳмат Файзий романларидаги ҳужжатлилик — публицистиклик, Пиримқул Қодиров романларидаги ахлоқий-психологик таҳлил ўзбек романининг серқирра, серфазилат эканлигидан далолат беради.

Сўнгги йилларда ўзбек адабиётида вужудга келган ва ривожланаётган бундай янги, муҳим ҳодисалар халқимиз ҳаётида, социалистик воқелигимизда, шунингдек жаҳон халқлари тақдирида юз бераётган ўзгаришлар, янгиликлар ҳамда совет кишиларининг ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, маданий ва маънавий турмушидаги олға силжишларнинг натижасидир. Ижодкорларимизнинг тарихни, замонни, жаҳонни, воқелигимиз ва одамларни ижтимоий-сиёсий, тарихий ва ахлоқий-психологик жиҳатдан текширишга интилиши адабиётимиздаги мана шундай ижобий жараёнларни келтириб чиқармоқда ва қарор топтирмоқда.

www.ziyouz.com kutubxonasi